

АРХЕТЫПІЧНАЯ АСНОВА І ІДЭЙНА-МАСТАЦКАЯ ТРАКТОЎКА АНИМАЛІСТЫЧНЫХ ВОБРАЗАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХХ СТАГОДДЗЯ

Беларуская літаратурная анімалістыка характарызуецца наяўнасцю цэлай сістэмы вобразаў. Фауна ў творчасці нашых пісьменнікаў апрача дзікіх звяроў, шматлікага птаства, прадстаўлена таксама вобразамі свойскіх жывёл.

Адным з найбольш распаўсюджаных і архетыповых анімалістычных вобразаў у беларускай літаратуры з'яўляецца вобраз каня. У творах Я. Коласа, К. Чорнага, У. Караткевіча прысутнічаюць рэалістычныя замалёўкі гэтай жывёлы. Сялян-

⁸ Por. E. BENVENISTE, *Euphemismes anciens et modernes*, in: «Die Sprache», 1949, I, 116-122; N. GALLI DE' PARATESI, *Le brutte parole*, Milano 1969, 153.

⁹ Por. A. D. VINCENZO, *Donazione di organi*, in: S. LEONOE – S. PRIMTERA (a cura di), *Dizionario di Bioetica*, Bologna-Acireale 1994, 292.

¹⁰ Patrz: P. BORTKIEWICZ, *Tanatologia. Zarys problematyki moralnej*, Poznań 2000.

¹¹ Warto tu przytoczyć figurę «dobrego Samarytanina» (Łk 10, 29-37), który obdarowuje obcą sobie osobę nie z miłości do ponoszenia ofiar, ani nie po to, by zasłużyć na niebo, ale ponieważ chce się przyczynić do tworzenia nowej społeczności, w której czymś normalnym jest troska o innych.

ская праца звязана з канём, які спрадвеку з'яўляўся памочнікам земляроба. У натуралістычных мастацкіх апісаннях конь часцей прадстаўлены як працавітая і цягавітая істота, ён сімвалізуе дабрабыт і трываласць сялянскай гаспадаркі.

У ментальнай свядомасці беларуса гэтая свойская жывёла звязваецца з доляй беларуса-працаўніка. Між тым, конь – шматзначны вобраз у міфалогіі і фальклору індаеўрапейскіх народаў. Так, у антычнай міфалогіі ён прыбліжаны да багоў, а часам і да чалавека (кентаўр). Значнае месца займала гэтая жывёла і ў міфалагічных уяўленнях беларусаў. А. Прохараў адзначаў, што вобраз каня «актыўна выкарыстоўваўся ў касмагоніі і кульце продкаў, у міфалогіі ён быў звязаны з трыма галоўнымі сацыяльнымі групамі грамадства: святарамі, ваярамі, земляробамі...» [2, с. 252]. У беларускай міфатворчасці вобраз каня звязаны з яго апекуном – Ярылам.

Пра значнасць каня ў жыцці беларусаў сведчыць той факт, што яму надавалася вялікая ўвага ў пахавальным абрадзе. Самыя раннія і найбольш распаўсюджаныя з археалагічных знаходак – захаванні і рэшткі каня. На тэрыторыі Беларусі косткі гэтага прадстаўніка фауны знойдзены ў старажытных курганах, фаўністычныя фрагменты сустракаюцца па абрадзе трупаспалення і трупапалажэння.

Адной з фальклорных крыніц, дзе сустракаюцца аніمالістычныя персанажы, з'яўляюцца казкі пра жывёл. Аднак у іх вобраз каня сустракаецца не так і часта, бо ён, на думку І. Крука, «быў уласнасцю не толькі земляробца, а воіна» [4, с. 65]. Большае пашырэнне гэты аніمالістычны вобраз атрымаў у беларускіх чарадзейных казках, дзе ён выконвае функцыю памочніка героя ў паходах, падзвігах, з'яўляецца ўдзельнікам гераічных падзей («Іван-дурак дванаццаць кабыліц пасвіў», «Залатое пяро» і інш.).

Прыпадабняючы адны з'явы іншым і параўноўваючы іх паміж сабой, нашы продкі знаходзілі аналогіі там, дзе сучасны чалавек не бачыць іх ці заўважае з цяжкасцю. Так, імклівыя змены ў свеце, вецер, маланка, гром, вада і конь – усе гэтыя з'явы лічыліся аналагічнымі, здольнымі замяніць адна адну. З гэтай нагоды А. Афанасьеў адзначаў: «Такое ж уражанне хуткага руху, якое нарадзілася стыхійнымі з'явамі з птушкамі, прымусіла наблізіць іх да лёгканогага каня... <...> Таму ўсе з'явы прыроды, якія ўяўляюцца птушкамі, персаніфікаваліся ў вобразе цудоўных коней» [1, с. 143]. З другога боку, на думку, М. Эпштэйна, «значэнне каня ў лірычнай пазіі вызначаецца не толькі старажытнасцю міфалагічных традыцый, у якіх іншыя жывёлы – карова, авечка, змяя, воўк, мядзведзь – адыгрываюць не менш значную ролю. Галоўнае – не тыя прыродныя стыхіі, якія персаніфікуюць каня, а магчымасць уладарыць над імі лірычнаму герою пры дапамозе каня» [9, с. 93].

Гаступова менавіта ў мастацкай свядомасці вобраз каня трансфармаваўся. У беларускай літаратуры ён набыў якасна іншую ідэйна-сэнсавую трактоўку. Гэта ўжо не толькі памочнік героя ў пэўных гераічных учынках, але і спадарожнік у жыцці беларуса-земляроба, з якім раздзяляе надзённыя клопаты па гаспадарцы. Прыкладам можа паслужыць вобраз каня ў апавесці «Адшчапенец» Я. Коласа, раманах «Бацькаўшчына» К. Чорнага, «Вязьмо» М. Зарэцкага.

У К. Чорнага поруч з творамі, у якіх конь – адзіны памочнік чалавека (апавяданні «На беразе», «Дзень», «Максімка»), ёсць і такія, дзе пісьменнік апавядае пра механізацыю, а менавіта з ёй прыходзіць у вёску новае жыццё, якое пачынае мяняць лад гаспадарання (апавяданне «Малюнак»). У апавяданні «Жалезны крык» на полі з аднаго боку працуе чалавек на трактары, і як кантраст таму – «цягне маленькі плужок дробненькі конік» [8, с. 99]. Адначасова гэтая жывёла здаецца міфічнай істотай, якая трапіла сюды выпадкова. Усё навокал пачынае параўноўвацца з машынай: «Чалавек – сам машына і знае сябе. І калі адна трубка ўсярэдзіне

папсуецца – можна яе паправіць... Зямля жалезным крыкам гаворыць, што ёсць чалавек на ёй!» [8, с. 94]. З канём у гэтым чорнаўскім творы атаясамліваецца цяжкое жыццё і знемагальная праца.

Дзядзька Павел з апавядання «Малюнак» у сне бачыць каня, які схуднеў так, што бачныя рэбры на скуры. Тут жа з'яўляецца босая жонка, якая робіць, угнуўшыся ў зямлю, абшарпаня папушкі з паабдзіранымі нагамі і г.д. Ад каня герой ужо «адцураўся», бо з'яўляецца калгаснікам (твор напісаны ў 30-я гады, калі беларускую вёску ахапіў працэс калектывізацыі). Такім чынам, вобраз каня ў творах К. Чорнага дапамагае больш глыбока зразумець сутнасць часу і падзей, выявіць унутраны свет герояў.

Такое асэнсаванне вобраза каня знайшло працяг у беларускай літаратуры. Сацыяльна-маральны падыход да трактоўкі каня характэрны для сучасных пісьменнікаў. «Вёска без каня як не сапраўдная. Як без душы жыве», – лічыць празаік А. Жук. У частотна-тэматычным паказальніку, складзеным даследчыкам А. Бельскім, налічваецца звыш 70 твораў пра каня ў беларускай паэзіі. Заўважым, што найбольш частотны паказальнік выкарыстання гэтага вобраза ў творчасці Я. Сіпакова. У яго паэзіі паўстае традыцыйны для беларускай літаратуры вобраз працаўніка з канём, які стаў апірышчам чалавека ў працы, вясковае жыццё непадзельна звязана з гэтай жывёлай:

Мы дзялілі з табой
Наша поле і луг,
Дапаўнялі сабой
І калёсы і плуг [7, с. 197].

Я. Сіпакоў паказвае, як розніцца мінулае і сучаснае ў лёсах чалавека і жывёл. У наш час каня на пашы замянілі трактары: «Кажу сягоння я такое, / Бо ты – нібы ўжо госць у нас: / Перад табою, за табою / Барозніць трактар твой папас» [7, с. 134] (верш «Ах, мілы конь, ах, мілы косю...»). У горадзе коні былі заменены машынамі. Коні, якія ідуць па праспекце, успрымаюцца не менш як дзіва: «Дзівіліся – ведама, коні – на тратуары тлумныя» [7, с. 41] (верш «Коні на праспекце»). Такое бачанне гэтай жывёлы даволі тыповае беларускай ментальнасці.

Такім чынам, вобраз каня ў беларускай мастацкай свядомасці адлюстроўваецца ў двух ракурсах. З аднаго боку, конь паказаны як спадарожнік чалавека, а з другога, падкрэсліваецца, што у час тэхнічнага прагрэсу сувязі паміж імі слабюць, і знікаюць ранейшыя адносіны, выкліканыя працоўнымі і гаспадарчымі патрэбамі.

Побач з канём значнае месца ў беларускай літаратуры займае вобраз каровы. Часта ў творах беларускіх пісьменнікаў гэты вобраз сімвалізуе добрую гаспадарку. Напрыклад, вобраз каровы ў апавесці «Знак бяды» В. Быкава, вобраз аднарогай Мілкі ў рамане «Неруш» В. Казько. Наяўнасць каровы ў гаспадарцы ў беларусаў лічылася сведчаннем высокага жыццёвага ўзроўню, пра што яскрава гаворыць беларускі фразеалагізм «дойная карова» – «крыніца матэрыяльных даброт, якой можна несумненна карыстацца ў асабістых мэтах» [4, с. 493], прыказкі «Карова на дварэ, <дык> і харч на стале», «Была б карова, а даёнка знойдзецца».

Са старажытных часоў гэтая жывёла лічылася свяшчэннай, яе культ дагэтуль захавалася ў Індыі. Вобраз каровы прысутнічае ў міфалогіях народаў усходу, фінаў, нарвежцаў, немцаў. З гэтым вобразам звязваліся такія з'явы, як стварэнне свету, складанне календара (прыгадаем год Быка на Усходзе). Аўтар працы «Архетыпы нашай культуры» У. Конан адзначае: «Карова, бык, вол, у архаічнай міфалогіі амбівалентны вобраз, увасабленне «нізу» і «верху», Хтонасу (зямля, вада) і Уранасу

(неба), заморфны адпаведнік Бога (егіпецкія Апіс, Асірыс; антычныя Зеўс, Юпітэр у вобразе быка), сімвалы ўрадлівасці і дабрабыту» [3, с. 27].

Страта каровы – занядбалая гаспадарка, гэты матыў пашыраны ў беларускіх літаратурных творах на чарнобыльскую тэму (напрыклад, страта каровы ў апавяданні Н. Рыбкі «Эвакуацыя», вобраз каровы ў паэме «Одзіум» Я. Сіпакова).

Дуалістычны падыход назіраецца ў беларускай літаратуры да вобраза сабакі, які з'яўляецца амбівалентным вобразам у славянскай культуры. Сабака – галоўны дзейны персанаж у беларускіх казках «Сабака і воўк», «Вайна ваўка з сабакамі».

З аднаго боку, сабака выступае верным сябрам, спадарожнікам чалавека («Балада пра сабаку» М. Арочкі, апавяданне «Львы» І. Пташнікава, верш «Сабака» А. Глобуса). Гэты прадстаўнік фауны ў беларускім фальклоры сімвалізуе вернасць, на што ўказвае выраз «сабачая вернасць». З другога боку, гэта істота выклікае насцярожанасць, нават жах у чалавека (апавяданне «Бляха» А. Федарэнкі). У міфапаэтычнай славянскай традыцыі гэты аніمالістычны вобраз звязаны са злом. В. Маслава адзначае, што «сабака – архетып падману, ён фарміруе семантыку такіх славянскіх выразаў, як брахаць (ашукваць – прастамоўе), <...> ілжэ як сабака (аб ілжывым чалавеку), сабакам падшыты (ілжывы чалавек)» [6, с. 130].

Такім чынам, вобразы свойскіх жывёл даюць уяўленне пра свет жыцця беларуса-земляроба. Для таго, каб паўнаважна разглядаць мастацкую аніمالістыку, неабходна мець на ўвазе архетыпічную сутнасць вобразаў, якая заснавана на міфатворчай аснове. Вобразы прадстаўнікоў фауны займаюць значнае месца ў духоўнай культуры беларусаў, фармаванне архетыпаў каня, каровы, сабакі прасочваецца ў творах вуснай народнай творчасці. Асабліва багаты ідэйна-тэматычны пласт мастацкая аніمالістыка складае ў беларускай літаратуры Беларусі ХХ стагоддзя. Чалавек і свет жывёл знаходзяць адметнае мастацкае адлюстраванне ў творах Я. Коласа, К. Чорнага, Я. Сіпакова, В. Быкава, В. Казько, І. Пташнікава, Я. Сіпакова, А. Разанава, У. Караткевіча, В. Карамазова і інш. Персаніфікацыя навакольнага свету, выяўленне экалагічнай, духоўнай сувязі паміж усім жывым на зямлі сведчыць пра адзінства светабудовы, прасякнутасць чалавека і прыроды архетыпічнымі сітуацыямі, вобразамі і матывамі.

ЛІТАРАТУРА

1. Афанасьев А.Н. Древо жизни: Избранные статьи / Подг. текста и коммент. Ю.М. Медведева. – М.: Современник, 1982. – 464 с.
2. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мн.: Беларусь, 2004. – 592 с.
3. Конак У. Архетыпы нашай культуры // Адукацыя і выхаванне. – 1996. – № 8. – С. 27-32.
4. Крук І.І. Восточнославянские сказки о животных: Образы. Композиция. – Мн.: Наука и техника, 1989. – 159 с.
5. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. Т. 1: А-Л. – Мн.: БелЭн, 1993. – 590 с.
6. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. Учеб. пособие. – М.: Изд-во «Наследие», 1997. – 207 с.
7. Сіпакоў Я. Выбраныя творы. У 2-х тт. – Т. 1. – Мн.: Маст. літ, 1995.
8. Чорны К. Збор твораў. У 8 т. – Т. 4. – Мн.: Маст. літ., 1973.
9. Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной...: Система пейзажных образов в русской поэзии. – М.: Высш. шк., 1990. – 303 с.

SUMMARY

Literary archetypes of domestic animals found in Belarusian fiction of the 20th century are examined in the article.